

Андрій Кудряченко

Народився 8 лютого 1954 р. у с. Бирзуловому Новомиргородського району на Кіровоградщині. Закінчив 1978 р. з відзнакою історичний факультет Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ у Москві, докторантуру Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України в Києві 1994 р. Кандидатську дисертацію захистив у січні 1987 р., докторську — в січні 1995 р.

Працював у 1978—1987 рр. на комсомольській роботі, у 1987—1996 рр. — у системі Національної академії наук України — науковим, старшим науковим співробітником у Відділі наукової інформації із суспільних наук, провідним науковим співробітником Інституту світової економіки та міжнародних відносин. У 1996—1997 рр. — в апараті Адміністрації Президента України — головним консультантом Управління внутрішньої політики. У 1997—2000 рр. — на дипломатичній роботі — радник-посланник Посольства України у Федеративній Республіці Німеччині. У 2000—2004 рр. — директор

Інституту соціальних наук та міжнародних відносин Міжрегіональної академії управління персоналом, завідувач кафедри історії філософії та культурології. З вересня 2004 р. — декан факультету підвищення кваліфікації Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України. Має понад 200 наукових праць з проблем повсякденного облаштування Європи, зокрема Німеччини, України, з питань політичних перетворень в нашій державі за доби незалежного сходження. Автор і співавтор кількох монографій, в їх числі «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини у 1970—1990 рр.», «Порівняльний аналіз політичних структур України і Австрії», «Політична система сучасної України», «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти», «Глобальні трансформації і безпека розвитку», а також є співавтором підручників для студентів вузів, рекомендованих МОН України: «Політологія» — 1998 і 2001 рр., «Геополітика» — 2004 р. і «Політична історія України ХХ століття» — передана до видавництва. Публікувався в Австрії, Греції, Німеччині, Польщі та Росії. Нагороджений у 2004 році знаком Міністерства освіти і науки «Відмінник освіти України».

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932—1933 РР.: СВІДЧЕННЯ НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ

Голодне лихоліття в Україні 30-х років ХХ століття привертає увагу не лише вітчизняної, а й світової громадськості. І це не випадково, адже ця страшна сторінка історії має багато аспектів, вкрай важлива та болюча для держави¹. Нині

нам, сушим в незалежній і самостійній державі, конче необхідно знати правду, дати належну оцінку тогочасним подіям та організаторам знищення українського народу сталінським тоталітаризмом. Знання правди історії є передумовою здійснення належних висновків. Зараз важливо включати в науковий обіг всі, навіть найдрібніші факти і матеріали, пов'язані зі страшною сторінкою нашого минулого.

Завдяки підтримці Німецької служби академічного обміну, кілька років тому я мав добру нагоду попрацювати два місяці в німецьких архівах, зокрема в політичному архіві Міністерства закордонних справ ФРН. Знаючи про голод в Україні з розповідей батьків, які ледве пережили 1933 і 1947 роки, та із сучасної наукової літератури, у мене як історика виникло природне бажання з'ясувати: як оцінювали ті жахливі події на нашій багатостраждальній землі політично незаангажовані сучасники, зокрема дипломати німецьких консульств в Україні?

Дослідження документів тієї пори, спостережень і оцінок дипломатів з так би мовити ворожої країни суттєво доповнює палітру тогочасних подій. У 30-ті роки ХХ століття в Україні працювали Генеральне консульство Німеччини у Харкові і консульства у Києві та Одесі². Вочевидь, що тогочасний перебіг подій в Україні прискіплювало аналізували і німецькі дипломати, власне як і дипломати інших країн. Мені, як колишньому дипломату України в сучасній ФРН, відомо це не з чуток чи пересудів.

В архіві я познайомився із річним політичним звітом консульства Німеччини в Києві за 1933 рік, структура якого чітко подає стан справ в тогочасній Україні:

I. Зовнішньополітична частина

— Ставлення до Німеччини: оніміння офіційної атмосфери. Ворожа позиція преси до Німеччини.

— Становище громадян Німеччини (спеціалістів) і політика щодо національних меншин. Культурне відчуження.

— Ставлення до Польщі: недовіра, певно, не зміниться.

— Візит французьких державних діячів.

— Наслідки напруження на Далекому Сході.

II. Внутрішньополітична частина

— Внутрішньополітичне становище: голод підтверджує позицію уряду і відчай у настроях населення. Безжалісність у місті і на селі.

— Енергійна боротьба уряду за врожай і хлібопоставки. Паспортна система.

— Українське питання: голод розширює «прірву» між Москвою і Україною. Направлення Постишева. Боротьба проти українства. Великорусизм — комуністичний шовінізм.

— Національні меншини: небажане зміцнення українського фронту. Заходи до його послаблення. Пропагандистська обробка.

— Юриспруденція: м'які вироки при розкраданні державної власності. Жорстока юридична практика при саботажах сільгоспкампаній. Зниження кримінальної злочинності. Випробування для арбітражного суду.

— Сфера освіти: відкриття університету в Києві. Перевірки у школах. Німецькій школі в Києві відмовили у викладанні німецькою мовою.

— Церква: жодних нападок проти інституцій, але переслідування віруючих.

— Охорона здоров'я: сильна епідемія. Голод і наслідки. Погана освіта лікарів. Дефіцит лікарів і медикаментів.

— Кінцеві замітки: незважаючи на всі труднощі, «ніякої безпосередньої небезпеки для радянської держави»³.

Ось такого змісту річний політичний звіт було направлено з Києва до німецького посольства у Москві та міністерства закордонних справ у Берліні 15 січня 1934 року. Справді, в ретельності аналізу, німецького прискіпливого підходу до наших тогочасних проблем не відмовиш.

Німецькі дипломатичні звіти, свідчення дипломатів дають підставу стверджувати, що в Україні був не голод, а голодомор. Тобто до об'єктивних чинників — неврожаю 1932 року та негараздів, пов'язаних з політикою радянської влади на селі, додавалася цілеспрямована антиукраїнська діяльність кремлівського центру. Остання, як свідчать німецькі архіви, жодним чином не була спрямована на зменшення страждань мільйонів людей, особливо сільської місцевості. Навпаки, Москва поводитися так, нібито голод не забирав мільйони людей. Коригування політики щодо примусових хлібозаготівель у колгоспах та радгоспах, оподаткування приватних одноосібних сільських господарств у бік зменшення з огляду на надто тяжке становище не було⁴. І якщо порівнювати цю діяльність радянської влади з діяльністю під час аналогічних голодних років як в Україні, так і в Росії, зокрема в Поволжі, то кидається у вічі відсутність цілеспрямованих державних заходів щодо підтримки голодуючих районів та їх мешканців.

Доказами такого висновку є:

- реакція влади на голодні бунти, що відбулися на Волині (нині Житомирська область) в останні тижні квітня 1932 року;
- запобігання влади щодо відходу сільських жителів до міст України та до інших регіонів Радянського Союзу;
- прийняття закону від 7 серпня 1932 року «Про охорону соціалістичної власності», який у народі називали «законом про колоски»;
- направлення в Україну «кремлівським центром на чолі зі Сталіним в Харків уповноваженого Москви П. П. Постишева». А цей уповноважений «діяв з залізною енергією, активно викоринював «націоналістів» і «сепаратистів»⁵.

У повідомленнях від 2 травня та 9 вересня 1932 року німецький консул Зоммер у Києві інформував своє посольство та МЗС Німеччини: «Продовольчий голод на Волині, пов'язаний передусім з неврожаєм, а також через безпідставну реєстрацію та конфіскацію зернових, картопляних запасів, резервів худоби, викликав у два останні тижні квітня заворушення голодуючих по всьому регіону, як-то: в Солодиріві, Мар'янівці, Лісному Хуторі, с. Ставки та Родовка. Сільські жителі, переважно жінки, в більшості випадків збираються разом, скликають сільраду й вимагають хліба, зерна. Вони пограбували державні засіки й розібрали зерно по домах тоді, коли їхні вимоги проігнорували. Згідно з повідомленням одного сільського трудівника-німця, в Мар'янівці заворушення тривали понад 5 годин, доки прибулі міліціонери не зробили попереджувальні постріли і всіх розігнали.

У с. Ставки при подібних обуреннях, за повідомленням надійного джерела, прибулого шефа районної міліції селяни забили до смерті, а голова сільради лишився напівживий». У цьому зв'язку «відбулися багаточисельні арешти. Міліція, опанувавши ситуацію, в наступну ніч після цих заворушень вдалася до обшуків домівок селян і конфіскувала все зерно, яке, за їх припущенням, селяни вкрали під час заворушень»⁶.

Німецький дипломат порушує питання щодо дефіциту продуктів харчування та обсягів справжнього голоду. Стверджуючи його великий масштаб, консул Зоммер аналізує офіційні повідомлення про те, що колгоспи виставляють нічну вахту, охорону полів та комор, що картопляні посадки нищаться, бо висаджену вдень картоплю вночі вибирають голодуючі селяни, а на київських ринках користуються попитом різні, ледь їстівні відходи фабрик, а також лушпиння картоплі.

Далі в документі повідомляється, що «вже повернулися з Кавказу багаточисленні селяни мого округу, які направлялися туди в надії на кращі умови. Вся ситуація на Волині засвідчує, що невдоволеність, неспокій в уже описаний спосіб має очікуватися і в інших частинах консульського округу».

У річному звіті консульства Німеччини в Одесі від 6 грудня 1933 року зазначалося: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 року систематично конфісковували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і наприкінці 1932-го — на початку 1933 року села справді залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людодіство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від голоду»⁷.

На інші факти надто тяжкого становища в Україні звертає увагу німецький консул Хунке з Києва в повідомленні від 2 листопада 1933 року. Він підкреслює: «В останні тижні в Києві знову дуже поширилась епідемія сипного тифу. Щоденно до лікарень міста доставляють до 110 осіб, серед яких не лише жителі Києва. Разом з місцевими особами — вихідцями із села, — чисельність госпіталізованих є значно вищою й сягає до 200 осіб»⁸.

Зазначаючи, що органи радянської державної влади стурбовані становищем, німецьке консульство в Києві констатувало: «Заходи міської влади щодо зменшення масштабів [епідемії], особливо серед сільських жителів, ще досі не дали очікуваних результатів... У сільській місцевості значно поширюється епідемія. При цьому зростає кількість випадків, коли знесилені через голод хворі не спроможні перенести хворобу, що призводить до смертельних випадків»⁹.

Водночас німецькі дипломати у цей період повідомляли про те, що робітники також тривалий час не отримують заробітної плати: «Консульству відомі випадки, коли робітники ряду підприємств уже три місяці не отримували жодної копійки. Також добре відомо, що й окремі військові частини Червоної Армії отримують кошти несвоєчасно, що і командному складу грошове утримання надходить з великим запізненням». А на Волині, де був зовсім поганий урожай, до консульства надійшли конкретні

дані, що «голод уже нині призводить до смертельних жертв»¹⁰. Подібна картина, як свідчать архівні документи німецьких консульств, в Україні спостерігалася повсюдно.

Щоб об'єктивніше оцінити реальну політику влади, а не її декларації, варто назвати також «успіхи проведення партійної лінії». Так, реалізуючи положення «закону про колоски», лише за перший рік на його підставі було засуджено близько 300 тис. громадян, із них 5% — до розстрілу. У результаті боротьби з «організованим саботажем хлібозаготівель, масовими крадіжками в колгоспах і радгоспах» органи ДПУ ліквідували 1932 року «повстанське підпілля» в Україні, що, за їхніми даними, «охопило майже 200 районів». Далі, в найтяжчий період — листопад 1932 — січень 1933 року, в Україні ліквідували понад 1200 «контрреволюційних колгоспних» груп, арештували 6682 особи і впродовж 1932 року з України депортували понад 800 тис. осіб. Ось такою була реальна політична лінія радянської влади¹¹.

У політичному архіві МЗС Німеччини відповідного періоду є вельми яскраве порівняння, наведене німецькими дипломатами, які працювали в Україні. А саме, вони надіслали брошуру — звернення влади до світової громадськості у зв'язку з голодом в Поволжі у перші роки радянської влади і зазначили, що у випадку теперішнього голоду в Україні ані брошури, ані звернення до світової громадськості не було. Не вживався на офіційному рівні й термін «голод», який радянська влада повністю ігнорувала. Мало того, московський уряд організував інформаційну блокаду щодо справжнього становища в Україні, твердячи, що вигадки про голод навмисне поширюють вороги країни соціалізму. І, як свідчить зміст політичного звіту консульства Німеччини в Одесі, під час подорожі французької офіційної делегації на чолі з Херріотом влітку 1933 року по Україні їй показували «заможні села» у супроводі представників компетентних органів, як колись так звані потьомкінські поселення¹².

У цьому контексті варто також зазначити, як оцінювали німецькі диппредставництва введення радянської паспортної системи. У політичному звіті Консульства Німеччини у Києві за 1933 рік знаходимо таке твердження: «Поряд з голодом, хлібозаготівельною кампанією є також «неважливе» внутрішньополітичне питання, воно перебуває десь на другому місці, — це введення паспортів. Адміністративні заходи протидії новому заселенню обезлюднених територій на півдні Київської області та

напливу голодних й помираючих селян і дітей не мали успіху. Але серед цих заходів достатньо дієвим стало впровадження паспортної системи. Хоча стверджується, що її введено здебільшого проти кримінальних злочинців, спекулянтів, політично ненадійних елементів і людей без професії¹³. Іншими словами, запровадження паспортної системи було спрямовано насамперед проти голодуючих сільських жителів.

Хоч як дивно, але сучасники трагедії в Україні, німецькі дипломати, досить обмежені щодо отримання інформації, достатньо повно знали про масштаби голодомору. Так, у політичному звіті Генконсульства Німеччини у Харкові за 1933 рік наводиться цифра померлих від голоду — майже 7 млн жителів. Тут зокрема зазначалося: «Україна цього року знаходилася у критичному становищі — тут був величезний голод або, за визначенням влади, — перемога соціалістичного ладу в сільському господарстві... За довірливим повідомленням з офіційних джерел, втрати від голоду оцінюються майже у сім млн осіб. Навіть у порівнянні з Світовою війною це жахливе число». В інших документах німецького архіву вказується на втрати понад 6 млн громадян України. Так, із 12 млн жителів Київської, Чернігівської та Вінницької областей, як вказує дипломатичне джерело, лихо щонайменше охопило понад 2,5 млн людей¹⁴. Кількість жертв голодомору могла бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося по допомогу до світового співтовариства, як під час голоду 1921—1923 рр.

Треба зазначити, що деяка допомога голодуючим України надавалася з-за кордону. Зокрема, від громадян Німеччини, Канади, Швеції, Швейцарії. Допомога надходила через Торгсин поштовими переказами, пакетами, бандеролями з продуктами, посівним насінням тощо. Так, у Німеччині допомогою голодуючим в Україні в той час опікувались такі організації: «Допомога братам, які бідують», «Фаст і брілліант», «Комісія по пересилці пакетів до СРСР», «Центральний комітет німців Чорномор'я», «Союз закордонних німців» та ін. Обсяги допомоги були чималі. Так, лише комітет «Допомога братам, які бідують» станом на серпень 1933 року зібрав 500 тис. рейхсмарок. За даними Державного політичного управління України, розмір допомоги з квітня 1933 року по квітень наступного склав 487 825 рублів золотом.

В окремих національних районах допомогу отримували до 40—60% німців та їхніх сусідів¹⁵.

Як же ставилася компартійна влада до цих акцій допомоги? Спочатку радянському керівництву було вигідне розширення валютних надходжень. Потім секретар ЦК партії Л. Каганович запропонував організувати на місцях «добровільну відмову» наших громадян від благодійництва з-за кордону на користь Міжнародної організації допомоги революціонерам. Індивідуальна «роз'яснювальна робота» проводилася з кожним німецьким колоністом. Так, у річному звіті Одеського консульського округу німецькі дипломати повідомляли, що колоністів «примують відмовлятися від цієї допомоги «добровільно». За звітний рік в округ з метою фінансової допомоги німецьким поселенцям було переведено понад 50 тис. рейхсмарок¹⁶. Звичайно, німці не завжди піддавалися пропагандиським закликам. Адже, як пригадують сучасники, «у Торгсині так сліпуче біліло борошно, так апетитно пахли дунайські оселедці, а вдома у колгоспника в той час навіть кукурудзного борошна не було».

Толерантне ставлення влади до одержувачів допомоги з Німеччини наприкінці 1933 року різко змінилося. Розгорнулася рішуча боротьба з «гітлерівською допомогою, яка підривала авторитет соціалістичної держави». Станом на червень 1934 року до в'язниць потрапило понад 100 осіб — організаторів допомоги, влада заборонила діяльність благодійних організацій, із Радянського Союзу вислали як персону нон грата секретаря німецького консульства в Одесі Ганна, представників німецького транспортного товариства «Дойче Леванті Лініє»¹⁷.

Працюючи в політичному архіві МЗС ФРН, я відшукав рукописний лист німців України до фюрера і німецького народу. Цей лист потрапив дивним чином через німецьке консульство в Чехословаччині до МЗС Німеччини. У листі, датованому 1938 роком, аналізується чимало фактів, зокрема й ситуація з голодом, та оцінюється німецька допомога. «Вимирали цілі родини, навіть цілі села. Мертвих знаходили сотнями за селами, вантажили на вози і закопували у братські могили. Чужих, опухлих від голоду людей, котрі приходили в якесь село, сподіваючись на порятунок від смерті, також вантажили на вози і викидали за селом, залишаючи напризволяще. Жодна людина не турбувалася цими нещасними істотами, а уряд і згадувати не варто. Цей голод особливо був сильним серед селянства... Селянин умирав на полі під час роботи, і коли він безсило падав, його часто обзивали симулянтom та саботажником. Були з'їдені всі фрукти та їстівні трави. Акації були голі, як зимою. Як Божа благодать,

надійшла допомога фюрера та німецького народу, що тут у нас була названа як «гітлерівська допомога». Не лише ми, німці, а й велика частина росіян та українців вдячні німецькому народові за надану у цей жахливий час допомогу. Треба особливо зазначити, що «гітлерівську допомогу» одержували не куркулі та колись заможні селяни. Ні! Саме «опора більшовицького уряду — незаможні та середняки»¹⁸.

Ця допомога врятувала життя тисячам людей. Побічно зауважимо, що на велику ганьбу комуністичної партії комуністи-більшовики також користувалися цією допомогою.

Німецькі дипломати оцінювали тогочасне становище як катастрофу, коли державне насилля над людьми, фізичні й психічні тортури вичавлювали із знедолених «більшовицькі успіхи», хлібозаготівля проводилася завдяки шаленому тиску та боротьбі не за життя, а на смерть. Звичайно, такий жахливий перебіг подій не міг не позначитися на настроях як рядових громадян, так і партійних, радянських і комсомольських кадрів. Страх і відчай стали постійними супутниками наших співвітчизників. «Радянський примус вдався тому, що зростала жорсткість діяльності кожної державної складової, що весь механізм діяв без огляду на жертви» — звітували у своїх донесеннях німецькі дипломати. За архівними документами німецьких консульських установ у Києві, «страх перед покаранням — ось мірило партійців, а не їхнє переконання чи дотримання тогочасних указів». Так, лише в межах київського консульського округу за 1933 р. понад 130 керівників рай- та міськвиконкомів через «службові помилки» позбулися своїх посад, багатьох заарештували. «Чистка партії» торкнулася майже 120 секретарів районних партійних комітетів, тобто 60% їхнього кількісного складу, а також майже 70% голів районних контрольних комісій¹⁹. Значне зниження довіри до партії підтверджується зменшенням кількості комсомольців. Так, якщо в Києві у 1928 р. налічувалося 9600 комсомольців, то у 1933-му — лише 2600.

Провідниками сталінської людоджерливої політики в Україні були як московські емісари В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, так і українські лідери — С. Косіор, В. Чубар, П. Петровський, інші республіканські чиновники. Спроби протесту лунали здебільшого на місцях з боку керівників, які безпосередньо опинилися в епіцентрі голодомору. Але ці протести оперативно придушувалися репресивними методами, всією державною машиною.

Підтвердженням цього можуть слугувати оцінки Генерального консульства Німеччини у Харкові стосовно ролі Постишева, зроблені після XII Всеукраїнського партійного з'їзду у 1934 році. У документі від 26 січня того року наголошувалося: «Постишев за неповний рік зміцнив владу радянської системи в Україні, ідучи на величезні жертви і мільйони померлих від голоду, напруживши до останнього виробничі сили селян, відхиливши непідтримку певних сил, він укріпив єдність федеративного союзу рад та знищив загрозливий національний рух на передбачуваний час. В Україні є вирішенням національне питання таким чином, як воно є тут зрозумілим»²⁰.

Оцінки тогочасних німецьких дипломатичних представництв соціальних та політичних наслідків голодомору в Україні відображені у документі архіву Міністерства закордонних справ Німеччини за травень 1936 р. під назвою «Чи українська Україна?»²¹ Кілька тверджень і оцінок цього документа варто процитувати дослівно, аби чіткіше уявити весь трагізм українства і для порівняння провести паралель із сучасністю.

1. «Радянська Україна до 1932 року набула справді далекосяжної національно-культурної автономії, передусім завдяки політиці друга Леніна, українського комісара народної освіти М. Скрипника. Він обіймав цю посаду протягом 12 років. Це був час, коли стара гвардія українських більшовиків панувала у країні. Поза сумнівом, вони були справжніми комуністами, але комуністами особливого, саме українського типу. Вони, маючи національне самовизначення, відчували реальну підтримку навіть інтелігенції із числа некомуністично-національних патріотів».

2. «Проте це був спосіб дуалізму поміж національним українським самовизначенням та національно-комуністичною ідеологією, який вже тоді вступив у конфлікт із Москвою, де розвиток української своєрідності, мови, культури сприймався з величезною недовірою і мав призвести до перелому».

3. «Конфлікт набув особливо важкого характеру у час голоду 1932—1933 років, який став наслідком колективізації сільських трударів України. Місцеві функціонери, відчуваючи опір селянства, за наказом із Москви відбирали в голодного населення останні кілограми хліба. Московський центр на чолі зі Сталіним налаштувався на дуже енергійну боротьбу... Стара гвардія більшовиків була розстріляна, знищена».

4. «Українську Україну знищено. Із дещо більше 30 млн населення, за приблизними підрахунками, п'яту частину (6 млн осіб) втрачено через голодну смерть. Нині народ став доволі крихким, щоб витримати останні удари московського централізму. «Реорганізовано» національну Академію наук, «урівнено» вищі заклади освіти, знищено мільйони книг і друкованих свідчень допостишевської ери, а також ліквідовано всі ознаки націоналістичного виховання, які відчувалися у бібліотеках і книгарнях, у засобах масової інформації. Водночас упроваджувалася «українська радянська культура». У народних комісаріатах України, інших відомствах розмовляють лише російською мовою».

5. «Майбутнє правдиве історичне дослідження, можливо, встановить більш точно, що українському народові у жахливі 1932—1933 роки було потрощено моральний хребет. І ця величезна шкода розтягнеться на десятиліття, а можливо, й назавжди. Коли нині постишевською милістю «реабілітовані» українські народні пісні, коли сьогодні українська опера гастролує у Москві із українськими виставами, коли зараз на московській естраді знову виступають українські танцюристи, то це є не що інше, як гротескова пародія на долю України»²².

Ось такі соціально-політичні наслідки бачилися німецькими очевидцями і сучасниками тих справді жахливих і згубних років для українства, для нашої багатостраждальної Вітчизни. Наведені факти і матеріали, твердження й висновки сучасників тих подій можуть значно збагатити висновки, що ґрунтуються на аналізі вітчизняних матеріалів. З огляду на те що німецьких дипломатів ніяк не можна запідозрити у заангажованості до українства, слід віддати належне їхньому більш об'єктивному висвітленню проблем голодомору, його причин і жахливих наслідків.

Після нещодавнього ухвалення Верховною Радою Закону про голодомор 1932—1933 років в Україні перед вітчизняними істориками постало завдання підготувати максимально повне видання про голодомор 1932—1933 років, або навіть про всі голодомори України у ХХ столітті. Важливо долучити до цієї справи найширше коло науковців, увесь масив документів, а також архівних матеріалів із зарубіжних країн. Адже консульські установи в Україні у той період були не лише Німеччини, а й Польщі, Чехословаччини, Туреччини та інших країн.

Знання історичної правди стане запорукою того, що ми глибше усвідомимо що з нами трапилося і що слід зробити, щоб доля суверенного народу і країни не повторилася у найтрагічніших її виявах.

-
- ¹ Колективізація і голод в Україні. 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992.
  - ² Кудряченко А.І. Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932—1933 років за свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні // Голодомор 1932—1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення: Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції. — К., 2004. — С. 88—95.
  - ³ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // Politisches Archiv des Auswartigen Amtes Deutschlands. — Berlin, Bestand R-351. — S. 1—2 (weiter: PAAA, B. R-351, S. 1—2).
  - ⁴ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. — Київ; Нью-Йорк: Асоціація дослідників голодоморів в Україні, 1999.
  - ⁵ Duetsches Generalkonsulat Charkow. Erganzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA, B. R-69, S. 1—2, 10.
  - ⁶ Deutsches Konsulat Kiew. Bericht Ober Hungerkrawalle in Wolhynien // PAAA, B. R-387, S. 5.
  - ⁷ Der Jahresbericht des Odessaer Konsulats vom 6. Dezember 1933 // PAAA, B. R-349, S. 12. RS-13.
  - ⁸ Deutsches Konsulat Kiew, Kurze Nachrichten, den 2. November 1933 // PAAA, B. R-80, S. 1.
  - ⁹ Ibid. — S. 2.
  - ¹⁰ Ibid. — S. 2—3.
  - ¹¹ Кудряченко А. І. Зазнач. праця. — С. 92—95.
  - ¹² Der Jahresbericht des Odessaer Konsulats vom 6. Dezember 1933 // PAAA, B. R-349, S. 6—7.
  - ¹³ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA, B. R-351, S. 13—14.
  - ¹⁴ Deutsches Generalkonsulat Charkow. Jahresbericht (Lie allgemeine Lage in der Ukraine. Charkov, den 11. Dezember 1933. — S. 1, 13; Erganzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA, B. R-69, S. 10; Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA, B. R-351. — S. 11.
  - ¹⁵ Pinrus B., Fleischhauer I. Die Deutschen in der Sovjetunion. — Baden-Baden, 1963. — S. 167; Ченцов В. В. Трагические судьбы. — М., 1998. — С. 72—73.
  - ¹⁶ Deutsches Konsulat Odessa. Jahresbericht vom 6. Dezember 1933 // PAAA, B. R-349. — S. 11.
  - ¹⁷ Ченцов В. В. Зазнач. праця. — С. 74.
  - ¹⁸ Brief «An den Fuhrer! An das deutsche Volk!» // PAAA, B. R-104429. — S. 2—2 RS.
  - ¹⁹ Deutsches Konsulat Kiew. Politischer Jahresbericht 1933 // PAAA, B. R-351. — S. 16.
  - ²⁰ Duetsches Generalkonsulat Charkow. Erganzung an das Bericht 312, 26. Januar 1934 // PAAA, B. R-69. — S. 10.
  - ²¹ Ukrainische Ukraine? Kiew, im Mai 1936 // PAAA, B. R-351, S. 1—3.
  - ²² Ibid. — S. 4.